

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ №10

**З навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

**за темою «Держава і право України Новітнього часу.
Право УРСР в умовах Другої світової війни і перші
повоєнні роки»**

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.2022 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 26.08.2022 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 23.09.2022 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 25.08.2022 № 8).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент, **Холод Ю.А.**
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**

План лекцій:

1. Основні риси права УРСР на початку війни. Приєднання західноукраїнських земель та Бесарабії (1939 – 22 червня 1941 рр.).

2. Зміни в праві УРСР в умовах воєнного стану (22 червня 1941 – 4 липня 1946 р.).

3. Загарбницький окупаційний режим на українських землях у 1941-1944 роках. Правові засади руху опору.

4. Основні риси права УРСР у повоєнні роки (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр..).

Рекомендована література.

Основна:

1. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html;
Том 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 1: З найдавніших часів до початку XX ст.. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 472 с.; Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 728 с.
3. Навчально-методичні матеріали з історії держави і права України. – ХНУВС. – 2021. (Електронний ресурс).

Додаткова:

4. Кульчицький В.С. та інші. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939-1935 рр.). – Дрогобич, 1995.
5. Кулеша Вітольд. Кримінальна відповідальність суддів та прокурорів за злочини проти правосуддя за Нюрнберзькими законами. Німецьким, австрійським та польським законодавством. (Переклад з польської). – Видавництво Лодзинського університету, 2013. – 520 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://nsj.gov.ua/files/1472627550Crimen_%D0%92%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B4%20%D0%9A%D1%83%D0%BB%D0%B5%D1%88%D0%B0.pdf
6. Нюрнберзький процес: Сборник материалов. В 8 т. — М.: Юридическая литература, 1987-1999. — Т. 1. 1987.— 688 с.; Т. 2. 1988.— 672 с.; Т. 3. 1989.— 656 с.; Т. 4. 1990.— 672 с.; Т. 5. 1991.— 672 с.; Т. 6. 1996.— 528 с.; Т. 7. — М. 1997.— 736 с.; Т. 8. 1999.— 792 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://militera.lib.ru/docs/da/np8/index.html>
7. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. К.: Юрінком, 1997. – 464 с.

8. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 1 – 6: 1998 – 2004.;[Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://leksika.com.ua/legal/;http://; /cyclop.com.ua/content/view/330/43/>
9. **Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття.** Історичні нариси. У двох книгах. – К.:НВП «Видавництво» Наукова думка, НАН України», 2011.
- 10.

Текст лекції

1. Основні риси права УРСР на початку війни. Приєднання західноукраїнських земель та Бессарабії (1939 – 22 червня 1941 рр.).

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. з нападу фашистської Німеччини на Польщу.

17 вересня 1939 р., коли німецькі війська підходили до Бреста й Львова, Червона Армія перейшла кордон, щоб, як пояснювала радянська пропаганда, "подати руку допомоги своїм братам - українцям і білорусам". Протягом 12 днів, не зустрічаючи опору, радянські війська зайняли територію Західної Волині і Східної Галичини. Ця акція відбулася у відповідності з таємним додатковим протоколом до Договору про ненапад між Радянським Союзом та Німеччиною від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова - Ріббентропа). Зокрема у п. 2 передбачалося, що "у випадку територіальних і політичних перетворень на територіях, що належать Польській Державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії річок Нарев - Вісла - Сян". Проте пізніше радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р. установив нову лінію кордону між СРСР та Німеччиною вздовж Сяну та Бугу.

Населення Західної України, яке впродовж століть боролось проти національного й соціального поневолення, із задоволенням сприйняло визволення з-під польської влади. Ще до приходу радянських військ у містах і селах створювалися ревкоми, які роззброювали поліцію й жандармерію і брали на себе владні функції. Пізніше, за підтримки політorganів Червоної Армії, на їхній основі були обрані тимчасові управління міст і повітів та селянські комітети. Військова

Рада Українського фронту утворила обласні тимчасові управління у Львові, Станіславі, Тернополі й Луцьку для керівництва місцевими органами народної влади, а також комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів Західної України.

У засобах масової інформації було опубліковано Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України. Згідно з ним вибори відбулися "на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні". Реально ж за радянською схемою виборів "громадяни, що досягли 18 років, незалежно від расової та національної приналежності, віросповідання, статі, освітнього й майнового цензу, соціального становища, цензу осілості тощо" голосували за наперед ухвалений список кандидатів. 22 жовтня 1939 р. до складу Зборів у 1495 виборчих округах було обрано 1484 депутатів; в 11 округах кандидати в депутати не отримали необхідної кількості голосів і не були обрані.

26-28 жовтня 1939 р. відбулося засідання Народних Зборів Західної України. У прийнятій Декларації зазначалося, що "віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих". Також було прийнято рішення про конфіскацію поміщицьких, монастирських земель та земель великих державних урядовців, націоналізацію банків і великої промисловості.

Народні Збори звернулися до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР із проханням "прийняти Західну Україну до складу СРСР, включити Західну Україну до складу УРСР і тим з'єднати український народ у єдиній державі". Це прохання 1 листопада 1939 р. було задоволене Верховною Радою СРСР і відповідно - 15 листопада 1939 р. Верховною Радою УРСР. У грудні 1939 р. було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР, а наприкінці січня - початку лютого 1940 р. - 202 сільських та 4 міських (у Львові) райони.

Переділ сфер впливу, спричинений Другою світовою війною, відбувся і в цьому регіоні. Спираючись на таємну домовленість із Німеччиною (п. 3 зазначеного вище протоколу), 27 червня 1940 р. СРСР ультимативно запропонував Румунії звільнити Бессарабію та Північну Буковину. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла кордон і, не зустрічаючи опору, 30 червня 1940 р. повністю зайняла ці території.

За підтримки політорганів владу тимчасово взяли новостворені робітничі та селянські комітети, а потім - новообрані місцеві Ради. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР, задовольнивши прохання "делегатії трудящих" Бессарабії та Північної Буковини, прийняла Закон "Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР". 7 серпня 1940 р. були створені Чернівецька та Ізмаїльська області, а замість повітів і волостей - райони. Водночас із складу України було вилучено Молдавську АРСР й приєднано до новоствореної Молдавської РСР.

22 червня 1941 р. розпочався найгостріший, наймасштабніший етап Другої світової війни - фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Для народів Радянського Союзу ця війна, що принесла найчисленніші жертви й найстрашніші страждання, стала Великою Вітчизняною. Саме події на радянсько-німецькому фронті змінили увесь хід війни, саме тут гартувалась перемога над фашизмом.

Війна викликала посилення централізації управління, виникнення надзвичайних (неконституційних) органів влади. Уся повнота влади в країні зосереджувалась у створеному Постановою Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 р. Державному Комітеті Оборони (ДКО). До його складу увійшла нечисленна керівна партійно-радянська верхівка на чолі з Й. Сталіним, який поєднував посади Генерального секретаря ЦК ВКП(б) та Голови РНК СРСР. Постанова зобов'язувала "усіх громадян, усі партійні, радянські, комсомольські та воєнні органи незаперечно виконувати рішення й розпорядження ДКО".

Поєднання членами ДКО вищих партійних та державних посад ініціювало подальше зрощення партійної та радянської номенклатури на всіх рівнях державного управління. Цей воєнно-політичний орган мав надзвичайні повноваження і діяв як через конституційні органи влади та партійні органи, так і через створювані ним комітети, ради, комісії.

На місцях для оперативного керівництва найважливішими військово-промисловими комплексами призначалися уповноважені ДКО. Діяли "штаби", "оперативні групи", "комітети" оборони в складі місцевих партійних і радянських керівників, представників військового командування. Так, у червні 1941 р. був створений штаб оборони Києва; під час оборони Одеси, у серпні 1941 р., створюються міська й районні оперативні групи з надзвичайними повноваженнями; у жовтні 1941 р. - міські комітети оборони у Луганську, Сімферополі, Севастополі та Керчі.

Стратегічне керівництво збройними силами здійснювала створена 23 червня 1941 р. Ставка Верховного головнокомандування. Керівництво цим військово-політичним органом також здійснював Й. Сталін, який до того ж 19 липня 1941 р. був призначений народним комісаром оборони. З 10 липня 1941 р. по 21 червня 1942 р. діяло Головне командування Південно-Західного напрямку, якому підпорядковувалися розташовані на території України війська (Південно-Західний, Південний фронти та Чорноморський флот).

Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про воєнний стан" від 22 червня 1941 р. широкі владні повноваження надавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад, - вищому військовому командуванню військових з'єднань. Цим указом на значній території СРСР, зокрема на всій території УРСР, вводився особливий правовий режим воєнного стану. Для потреб оборони військове командування отримало право застосовувати трудову, воєнно-квартирну, автогужову повинності, вилучати транспортні засоби, врегульовувати час роботи установ, підприємств та організацій (встановлювати комендантську годину), забороняти в'їзд чи виїзд з населених пунктів, застосовувати в адміністративному порядку виселення, позбавлення волі на строк до 6 місяців, штраф до 3000 рублів. Накази, постанови й розпорядження відповідних військових інстанцій були обов'язковими для місцевих органів влади, державних і громадських організацій, усього населення місцевості. Винні у їх невиконанні притягувалися до кримінальної відповідальності за законами воєнного часу.

Потреби фронту спричинили структурні зміни й перебудову діяльності конституційних органів державної влади СРСР та союзних республік. Найважливішими напрямками їх діяльності стали забезпечення постачання армії, евакуація та перебудова промисловості на випуск військової продукції. Поряд із цим відбувалась інтенсивна мобілізаційна робота з формування військових частин, народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизанських загонів. Відповідно до постанови ДКО від 17 вересня 1941 р. "Про загальне обов'язкове навчання військовій справі громадян СРСР" з 1 жовтня 1941 р. запроваджувалося військове навчання для усіх громадян чо-

ловічої статі від 16 до 50 років. За роки війни сорокамільйонний український народ дав фронту понад 7 млн бійців і командирів. За питомою вагою воїни-українці та вихідці з України посідали друге після росіян місце в армії і флоті.

У зв'язку з тимчасовою окупацією німецько-фашистськими військами території України центральні органи влади республіки були евакуйовані до Саратова, а пізніше перебували в Уфі та Москві. У лютому 1943 р. вони повернулися в Україну, спочатку до Харкова, а потім до Києва.

Верховна Рада УРСР, місцеві Ради. Більшість депутатського корпусу яких перебувала на фронті та в партизанських загонах, припинили сесійну роботу. Продовжували діяти Президія Верховної Ради УРСР і, певною мірою, виконкоми місцевих Рад. Однак у роки війни тричі збиралися сесії Верховної Ради СРСР (червень 1942 р., січень - лютий 1944 р., квітень 1945 р.), на яких затверджувався воєнний державний бюджет, ратифіковувалися договори з країнами антигітлерівської коаліції тощо.

Закономірно зростає роль Президії Верховної Ради СРСР, указами та постановами якої запроваджувався воєнний стан, проголошувалася мобілізація, затверджувалися зміни в законодавстві, адміністративно-територіальному устрої, створювалися наркомати, призначалися наркоми, ратифіковувалися міжнародні договори тощо. У зв'язку із закінченням у червні 1942 р. повноважень депутатів Верховної Ради УРСР ці повноваження Указами Президії Верховної Ради УРСР від червня 1942, 1943, 1944 р. щорічно продовжувалися.

У березні 1944 р. відновила діяльність Верховна Рада УРСР, яка на своїй шостій сесії розглянула питання про відбудову народного господарства республіки, а також внесла зміни до Конституції УРСР у зв'язку зі створенням союзно-республіканських наркоматів закордонних справ та оборони.

2. Зміни в праві УРСР в умовах воєнного стану (22 червня 1941 – 4 липня 1946 р.).

В умовах воєнного часу зміни у правовій системі Української РСР обумовлювалися завданнями, пов'язаними з обороною всієї країни, і здійснювалися відповідно до змін у загальносоюзному законодавстві.

Цивільне право, що ґрунтувалося на принципі панування державної власності, загалом виявилось достатньо пристосованим до надзвичайних умов. Створена ще напередодні війни система планового розподілу також відповідала потребам мілітаризації народного господарства. Зважаючи на необхідність евакуації промисловості на схід, перерозподілу основних фондів, було розширено права господарських наркоматів і спрощено порядок передачі майна між державними підприємствами та установами; застосовувалася також реквізиція - насамперед щодо об'єктів колгоспно-кооперативної власності.

За відбудови звільнених від німецько-фашистських окупантів районів з'явилися нормативно-правові акти (постанови РНК СРСР від 17 квітня 1943

р., РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. та ін.), де обумовлювався порядок здачі трофейного та безгосподарного майна військовим частинам, органам НКВС або органам влади; повернення законним власникам майна підприємств, колгоспів, військових частин, яке опинилось у громадян під час окупації.

Зміни стосувалися майнових і немайнових прав громадян. Так, згідно з постановою РНК УРСР від 14 вересня 1941 р. на час війни за всіма категоріями військовослужбовців зберігалася їхня житлова площа; у випадках, коли ця площа залишалася незаселеною, квартплата за неї не стягувалася. Терміни позовної давності у справах осіб, які перебували на фронті, було продовжено на весь період їхньої служби у збройних силах.

Скасовувався шестимісячний термін, встановлений ЦК УРСР для прийняття спадщини. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. розширювалося коло спадкоємців за законом: ними тепер ставали батьки, брати й сестри спадкодавця. За відсутності спадкоємців дозволялося заповідати майно державним органам, громадським організаціям, а також стороннім особам. Однак спадкодавець не мав права позбавляти спадщини неповнолітніх дітей або непрацездатних членів сім'ї.

Діяв дещо інший порядок визнання безвісно відсутніми й померлими осіб, які безвісти пропали на фронті. Якщо військові органи свідчили про зникнення особи, то суд міг визнати її померлою.

Командирам окремих військових частин, а також начальникам шпиталів надавалося право засвідчувати доручення та заповіти військовослужбовців.

Зміни у сімейному праві стосувалися насамперед посилення охорони дитинства й материнства. Деякі постанови союзного та українського урядів спрямовувалися на влаштування та надання допомоги дітям-сиротам. Це Постанови РНК УРСР від 15 лютого 1942 р. "Про влаштування дітей, які залишилися без батьків"; РНК СРСР від 15 червня 1943 р. "Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю і хуліганством"; РНК УРСР від 27 березня 1943 р. "Про організацію допомоги дітям, батьки яких загинули у боях з німецько-фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР"; РНК СРСР від 30 липня 1944 р. "Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР".

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 вересня 1943 р. вдосконалювався порядок усиновлення.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. збільшувалась державна допомога вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, встановлювалося почесне звання "Мати-героїня", засновувалися орден "Материнська слава" та медаль "Медаль материнства". Водночас скасовувалося право матері звертатися до суду з позовом про встановлення батьківства. Права й обов'язки подружжя породжував лише зареєстрований шлюб, що, на думку законодавця, мало сприяти зміцненню сім'ї, виховувало відповідальне ставлення до шлюбу.

Значні зміни сталися у трудовому праві. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. "Про воєнний стан" воєнній владі

надавалося право застосовувати трудову повинність для виконання оборонних робіт. В подальшому порядок залучення громадян до трудової повинності регламентувався постановою РНК СРСР від 10 серпня 1942 р.

Усі робітники й службовці підприємств воєнної промисловості Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. на період війни були визнані мобілізованими і закріплювалися за тими підприємствами, де вони працювали. З метою забезпечення постійними кадрами підприємств, що обслуговували потреби оборони, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. запроваджувалася трудова мобілізація як форма залучення громадян до праці. Трудова мобілізація поширювалася на працездатне міське населення - чоловіків від 16 до 55 років та жінок від 16 до 45 років, які не працювали в державних установах та підприємствах.

Серед форм залучення громадян до праці певною мірою зберігався й трудовий договір. Відповідно до Постанови РНК УРСР від 27 серпня 1944 р. набули поширення договори підприємств з колгоспами. Згідно з ними колгоспники залучалися до відбудови вугільної промисловості Донбасу як робоча сила.

Істотні зміни торкнулися таких інститутів трудового права, як робочий час і час відпочинку. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. директорам підприємств дозволялося встановлювати обов'язкові понаднормові роботи тривалістю до трьох годин на день. Чергові та додаткові відпустки було замінено грошовою компенсацією, яка відповідно до Указів Президії Верховної Ради СРСР від 9 квітня 1942 р., 9 січня 1943 р. перераховувалась як заощадження на спеціальні рахунки працівників.

Як стимул до праці встановлювалися премії, нові почесні звання, відзнаки. Крім того, застосовувалися заходи дисциплінарної та кримінальної відповідальності за порушення трудової дисципліни.

Нагальною була необхідність працевлаштування та надання допомоги інвалідам війни. Відповідно до Постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 20 квітня 1943 р. "Про працевлаштування і побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни" інвалідам надавалися право першочергового працевлаштування та соціальні пільги (в отриманні житла, медичної допомоги, освіти тощо).

Земельне й колгоспне законодавство передбачало подальше зближення колгоспної власності з державною. На потребу воєнного часу було прийнято нормативні акти щодо підвищення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни в колгоспах. Однак це завдання вирішувалося переважно посиленням примусово-репресивних методів. Так, Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 р. встановлювався обов'язковий мінімум - 120 трудоднів на рік (для районів УРСР) колгоспникам та 50 трудоднів підліткам - членам сімей колгоспників віком від 12 до 16 років. Передбачалося, що працездатні колгоспники, які без поважних причин не виконували цього мінімуму, за вироком суду могли бути покарані виправно-трудовими роботами до 6 місяців з відрахуванням виплати за трудодні до 25

% на користь колгоспу. Вони вважалися такими, що вибули з колгоспів, втратили права колгоспників і позбавлялися присадибних ділянок.

Відповідні нормативні акти надали місцевим органам влади право залучати у порядку обов'язкової мобілізації на сільськогосподарські роботи працездатне населення міст і сільської місцевості віком від 14 до 55 років. У 1944-1945 рр. на час збирання врожаю установлювався обов'язковий вихід на роботу всіх працездатних членів сімей колгоспників віком 14 і більше років.

Щоправда, з 1943 р. для колгоспників запроваджувалися додаткові виплати за високоякісну працю.

Значні зміни відбувались у сфері кримінального права. В умовах воєнного стану загальною тенденцією було посилення кримінальної репресії. Посилилася відповідальність насамперед за державні та військові злочини (зв'язки з іноземною державою, антирадянська пропаганда або агітація, шпигунство, перехід на бік ворога, зрада, дезертирство та ін.). Встановлювалися нові склади злочинів. Так, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення" від 6 липня 1941 р. особи, винні у поширенні у воєнний час брехливих чуток, "каралися за вироком військового трибуналу ув'язненням від 2 до 5 років, якщо ця дія за своїм характером не тягнула за собою більш тяжкого покарання".

Склад деяких злочинів передбачав застосування колективних покарань. За Постановою ДКО від 24 червня 1942 р. до повнолітніх членів сімей осіб, які були засуджені до вищої міри покарання за шпигунство, перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних органах німецьких окупантів, спробу зради, зрадницькі наміри, - застосовувалися репресії у вигляді арешту і вислання у віддалені місцевості СРСР терміном на 5 років.

В умовах війни підвищилося значення боротьби зі злочинними посяганнями на державну й колгоспну власність. При розгляді цих справ широко застосовувалася сумнозвісна Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Водночас були прийняті й спеціальні акти, що передбачали підвищену відповідальність за розкрадання майна оборонного значення. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 серпня 1942 р. "Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах" встановлювалося покарання до 5 років ув'язнення.

Кримінальна відповідальність наставляла також за дії, які раніше каралися в адміністративному порядку (зокрема пов'язані з необережністю, недбалістю, бездіяльністю) або регулювалися трудовим законодавством (наприклад, самовільне залишення роботи). З'явився ряд нових складів злочинів (поширення брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення, ухилення від трудової мобілізації, приховування трофейного майна, зброї тощо).

У кваліфікації деяких злочинів застосовувався принцип аналогії. Так, згідно з Указами від 7 та 26 грудня 1941 р. злісне ухилення від трудових обов'язків робітників і службовців підприємств прифронтових районів розглядалось як дезертирство; крадіжка особистого майна в умовах воєнних

дій за обтяжуючих обставин (повітряне бомбардування тощо) відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду від 8 січня 1942 р. кваліфікувалась як бандитизм.

Характерно, що поширення кримінальних репресій, посилення жорстокості покарань поєднувалось із застосуванням умовного засудження, відстрочення виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням засуджених у "штрафні" роти та батальйони.

Відповідно до Декларації держав-союзниць (СРСР, США, Великобританії) "Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства" 19 квітня 1943 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх підсобників". Цим актом встановлювалося, що "німецькі, італійські, румунські, угорські, фінські фашистські злочинці, винні у вбивствах і катуваннях цивільного населення і полонених червоноармійців, а також шпигуни та зрадники з числа радянських громадян" несуть покарання у вигляді смертної кари через повішення. Для "посібників з місцевого населення", винних у сприянні у скоєнні зазначених злочинів, встановлювалося покарання у вигляді заслання та каторжних робіт від 15 до 20 років. Розгляд зазначених справ покладался на військово-польові суди дивізій, вирoki яких мали затверджуватися командирами дивізій і виконуватися негайно.

У зв'язку з випадками кваліфікації трибуналами будь-якої допомоги радянських громадян окупаційним властям як зради Батьківщині 25 листопада 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР прийняв постанову "Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками", де чітко розмежовувалися зрада і пособництво. Зазначалися також випадки, коли до осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, кримінальна відповідальність не застосовувалась (допомога населенню, робота за фахом тощо).

Зміни у процесуальному законодавстві торкалися переважно кримінально-процесуальної галузі. Насамперед вони полягали в особливому порядку попереднього розслідування та розгляду справ військовими трибуналами, що був встановлений "Положенням про військові трибунали в місцевостях, де оголошувався воєнний стан, і в районах бойових дій" від 22 червня 1941 р. Військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів через 24 години після вручення обвинувального висновку.

Вирoki військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані або змінені лише у порядку нагляду. Вони вступали в дію з моменту їх оголошення і виконувалися негайно, за винятком вищої міри покарання (розстрілу), щодо якої було встановлено особливий процедурний порядок застосування. Про кожний смертний вирок військовий трибунал мав негайно телеграфувати Голові Військової Колегії Верховного Суду СРСР та Головному Військовому Прокурору Червоної Армії або

Головному Військовому Прокурору Військово-Морського Флоту за належністю. Якщо протягом 72 годин від них не надходило повідомлення про призупинення вироку, вирок виконувався.

Право зупиняти виконання смертних вироків надавалося також Військовим радам округів, фронтів та армій (флотів, флотилій) за умови негайного повідомлення про власну думку Голови Військової Колегії Верховного Суду СРСР та Головного Військового Прокурора Червоної Армії або Головного Військового Прокурора Військово-Морського Флоту за належністю.

Цим Положенням керувалися також загальні суди у справах про злочини, за які була встановлена відповідальність згідно із законами воєнного часу.

Друга світова війна завдала Україні більше втрат і руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи. У цій жахливій бійні загинув кожен шостий її житель. Зруйновано 714 міст і селищ, 28 тисяч сіл. Лише прямі матеріальні збитки, яких зазнала Україна внаслідок окупації, становили 285 млрд карбованців у довоєнних цінах.

Державно-правовий розвиток України відбувався в річищі воєнно-політичних заходів СРСР, спрямованих на розгром ворога. Через те функціонування державного механізму під час війни супроводжувалося посиленням тоталітарно-централістських засад; владні функції здійснювалися неконституційними надзвичайними та воєнно-політичними органами, в яких відбулося безпосереднє об'єднання партійного, радянського та військового керівництва. Значно посилилася репресивно-каральна функція органів НКВС, військових трибуналів, прокуратури й суду.

В умовах воєнного стану утворилося своєрідне нормативно-правове поле з різними засобами стимулювання та примусу людей до воєнно-бойової та трудової діяльності. Характерним було посилення кримінальної репресії.

3. Загарбницький окупаційний режим на українських землях у 1941-1944 роках. Правові засади руху опору.

Завоювання фашистською Німеччиною та її сателітами України тривало до 22 липня 1942 р., хоча вже в перші чотири місяці війни вони захопили майже всю її територію, крім Луганської та східних районів Харківської та Сталінської (Донецької) областей.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про передачу окупованих радянських земель у відання рейхсміністерства у справах зайнятих східних областей на чолі з А. Розенбергом. Нехтуючи національні прагнення українців, навмисно порушивши територіальну цілісність України, окупанти утворили на її території кілька адміністративних одиниць.

Найбільша з них - "рейхскомісаріат Україна" з центром у м. Рівному - була утворена 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріат складався із шести генеральних округів (Волинсько-Подільський, Житомирський, Київський, Дніпропетровський, Миколаївський, Таврійський), які поділялися на округи й райони. Очолив рейхскомісаріат відомий особливою ненавистю до слов'ян нацист Е. Кох. Усі важливі адміністративні та господарські посади належали

виключно німцям. Нижні ланки управління в районах, містах і селах комплектувалися з лояльних до окупаційної влади місцевих жителів.

Однак іще 1 серпня 1941 р. німці утворили дистрикт "Галичина" з центром у Львові як п'ятий дистрикт Генерального губернаторства Польщі (генерал-губернатор Г. Франк). Він поділявся на округи та повіти на чолі з цивільною німецькою адміністрацією. Зважаючи на лояльніше ставлення українців до німецьких властей, їм, звичайно, віддавалась перевага перед поляками при призначенні на посади місцевого цивільного управління.

За згодою Гітлера територія Чернівецької області була приєднана до королівства Румунії як губернаторство Буковина, територія Ізмаїльської області увійшла до губернаторства Бессарабія. Територія Одеської, південні райони Вінницької та західна частина Миколаївської областей були об'єднані у губернаторство Трансністрія, яке формально до складу Румунії не входило. Проте німці надали Румунії мандат на управління й економічне використання цієї території. Адміністрація губернаторств складалася переважно з румунів, представники місцевого населення призначалися лише на низові посади. Території румунської зони окупації відділялися кордоном від інших українських земель.

Наближені до лінії фронту території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської та Луганської областей перебували під управлінням військової адміністрації. Безпосереднє керівництво тут здійснювали комендатури оперативних тилових районів, які також залучали до співпраці в місцевих цивільних органах управління не-вдоволених радянською владою представників місцевого населення. Прифронтowa зона відмежовувалась від рейхскомісаріату кордоном, переходити який дозволялося лише в певному місці за спеціальними перепустками.

На території України встановився режим "нового порядку", який передбачав тотальний контроль військової влади й окупаційної адміністрації. Особливі функції щодо підтримання окупаційного режиму покладалися на гестапо, жандармерію, поліцію, спеціальні групи та зондеркоманди. До співпраці у військово-поліцейських підрозділах гітлерівці залучали й місцеве населення.

Механізм окупаційної влади діяв шляхом фізичного і морального терору, грабунку й масового знищення людей. Нацисти утворили на території України понад 180 великих концентраційних таборів, 50 гетто. Упродовж кількох місяців вони знищили 850 тис. євреїв. Під час війни на українській землі були закатовані окупантами, вмерли від холоду, голоду, хвороб 3,9 млн. мирного населення, а також 1,3 млн військовополонених.

Для усього українського населення встановлювалась трудова повинність і примусова праця. Згорталася система медичного обслуговування й освіти. Планувалося ліквідувати більшу частину української інтелігенції. Міста майже не постачалися продовольством. Так, Київ утратив близько 60 % жителів.

Німецьку окупацію українських земель намагалась використати Організація українських націоналістів (ОУН), яка прагнула відновити

Суверенну Соборну Українську Державу. Відомі кілька спроб створити українські представницькі органи на окупованих українських землях.

Так, 30 червня 1941 р. у захопленому Львові похідна група ОУН(б) при підтримці батальйону "Нахтігаль" зібрала представників національного осередку міста і проголосила їх Національними зборами українців. Було прийнято Акт відновлення Української держави. У ньому зазначалося: "На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України - Києві з волі українського народу"; проголошувалося також призначення Я. Стецька головою Українського державного правління.

Реакція німецького керівництва була різко негативною. Коли на вимогу німецької адміністрації С. Бандера та інші лідери ОУН(б) відмовились відкликати Акт про відновлення Української держави, їх було заарештовано, а згодом відправлено до концтабору.

Невдалими виявилися й інші спроби відновити українську державність. Створену в липні 1941 р. у Львові Українську національну раду на чолі з К. Левицьким (колишнім головою уряду ЗУНР) гітлерівці примусили саморозпуститися.

4. Основні риси права УРСР у повоєнні роки (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр..).

Лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР певною мірою вплинула на правотворчу діяльність у країні в цілому, в тому числі в УРСР. Слід зазначити, що в середині 1950-х рр. в УРСР залишалися чинними кодекси, прийняті ще у 1920-ті рр. Багато в чому вони вже застаріли і об'єктивно не відповідали вимогам часу. Враховуючи ці обставини, Президія Верховної Ради УРСР прийняла 14 травня 1956 р. постанову "Про перегляд кодексів законів Української РСР", в якій, зокрема, зазначалося, що у "зв'язку з тим, що кодекси законів Української РСР у діючій редакції містять у собі ряд застарілих положень, а водночас з цим ряд діючих положень не знайшов відповідного відображення в кодексах законів, і зважаючи на виключну важливість впорядкування і дальшого вдосконалення законодавства Української РСР, вважати за необхідне в першу чергу переглянути такі кодекси законів Української РСР, як кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільний процесуальний і Кодекс законів про працю, і внести до них відповідні зміни". Утім ініціативу по вдосконаленню законодавства перехопили союзні органи влади.

Так, 11 лютого 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон "Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуальних кодексів". Річ у тім, що у віданні Союзу РСР збереглося дуже важливе право видання Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік із зазначених у союзному Законі галузей права. Закон у зв'язку з цим вніс зміни до Конституції СРСР 1936 р., виклавши пункт "х" ст. 14 Конституції СРСР таким чином: "встановлення основ законодавства про судоустрій і

судочинство, основ цивільного і кримінального законодавства". Тим самим у законотворчій діяльності централістські засади продовжували зберігати свою силу. І все ж таки Законом від 11 лютого 1957 р. відкрився наступний етап у законотворчій діяльності загальносоюзних і республіканських державних органів. Розпочалася друга кодифікація республіканських законів.

У розглядуваний період були прийняті такі кодекси УРСР, як Цивільний кодекс Української РСР, Кримінальний кодекс Української РСР, Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. У цих кодексах знайшли своє втілення ті значні зміни у багатьох сферах соціально-економічного, культурного життя Української РСР, котрі відбулися у країні від часу першої кодифікації 1920-х рр.

8 грудня 1961 р. Верховна Рада СРСР затвердила Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік. Основи вводилися в дію з 1 травня 1962 р. Зміст Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік повністю знайшов своє відображення у Цивільному кодексі УРСР, який 18 липня 1963 р. прийняла Верховна Рада УРСР і який вводився в дію з 1 січня 1964 р. ЦК УРСР складався з преамбули і восьми розділів, а саме: Розділ I. Загальні положення; Розділ II. Право власності; Розділ III. Зобов'язальне право; Розділ IV. Авторське право; Розділ V. Право на відкриття; Розділ VI. Винахідницьке право; Розділ VII. Спадкове право; Розділ VIII. Правоздатність іноземних громадян та осіб без громадянства. Застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів і угод. Усього ЦК УРСР мав 572 статті. ЦК УРСР закріплював принцип соціалізму в цивільному праві України, оскільки регулював майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини, виходячи з того, що, як було закріплено у ст. 1 цього Кодексу, "основою майнових відносин у радянському суспільстві є соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва.

25 грудня 1958 р. Друга сесія Верховної Ради СРСР п'ятого скликання прийняла Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла також закон "Про кримінальну відповідальність за військові злочини". Зазначені Основи і закони стали базою для розвитку кримінального законодавства Української РСР. 28 грудня 1960 р. на розвиток цих союзних нормативно-правових актів Четверта сесія Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання прийняла новий Кримінальний кодекс УРСР, який вводився в дію з 1 квітня 1961 р. КК УРСР 1960 р. поділявся на Загальну і Особливу частини. Загальна частина мала 5 глав, а саме: I. Загальні положення; II. Межі чинності Кримінального кодексу; III. Про злочин; IV. Про покарання; V. Про призначення покарання і про звільнення від покарання. Особлива частина КК складалася з 11 глав, а саме: I. Державні злочини; II. Злочини проти соціалістичної власності; III. Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи; IV. Злочини проти політичних і трудових прав громадян; V. Злочини проти особистої власності громадян; VI. Господарські злочини; VII. Службові злочини; VIII. Злочини

проти правосуддя; IX. Злочини проти порядку управління; X. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я; XI. Військові злочини. Всього КК УРСР мав 263 статті. Черговість розташування глав в Особливій частині КК УРСР символізувала пріоритет Радянської держави над особою, зверхність соціалістичної власності над особистою власністю громадян.

На зміст КК УРСР 1960 р. впливала тенденція до демократизації суспільного життя у країні в період "відлиту". Кримінальне право України розвивалося в бік його гуманізації. Так, звужувалася і пом'якшувалася кримінальна відповідальність за діяння, які не становили великої небезпеки для суспільства й держави. КК УРСР відмовився від застосування інституту аналогії. У ньому наголошувалося, що єдиною підставою для кримінальної відповідальності було встановлення в діянні особи складу злочину. КК вже не передбачав існуючої раніше такої міри покарання, як позбавлення виборчих прав. Тепер максимальний строк позбавлення волі складав 10 років, а за особливо тяжкі злочини та для особисто небезпечних рецидивістів - 15 років. Раніше максимальний строк позбавлення волі складав 25 років.

У той же час КК УРСР включав статтю 62 "Антирадянська агітація і пропаганда", яка забезпечувала збереження на практиці політичних репресій проти інакомислячих.

Крім того, починаючи з 1961 р. на рівні Союзу РСР приймалися кримінальні законодавчі акти, якими систематично посилювався кримінально-правовий примус як один із методів керування суспільним життям у країні.

У розглядуваний період було кодифіковане і кримінально-процесуальне законодавство. 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, які стали базою для розробки і прийняття Четвертою сесією Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання 28 грудня 1960 р. Кримінально-процесуального кодексу Української РСР (КПК УРСР). У дію КПК УРСР вводився з 1 квітня 1961 р. КПК УРСР 1960 р. складався з 6 розділів, 34 глав і 424 статей.